

بهبود جایگاه مفاهیم خردورزی و اطاعت پذیری در برنامه درسی دینی دبستان

حسین تیموری جروکانی*^۱

^۱دانشجو معلم دانشگاه فرهنگیان اصفهان، پردیس شهید باهنر، hossain78tj@gmail.com

چکیده

تقابل بین دین و عقل همواره مورد توجه اندیشمندان اسلامی بوده است. در همین راستا، این موضوعات در نظام تربیتی اسلام و برنامه های درسی نمود پیدا می کند تا افرادی را پرورش دهد که علاوه بر اینکه تابع محض خداوند رحمان هستند و دین را قبول دارند، در راستای خردورزی و علم هم فعالیت می کنند و از آنجاییکه دوران دبستان و کودکی، پایه بزرگسالی است، این دوره بیشتر مورد توجه است. اما رسیدن به این مهم، همواره دچار نقص هایی بوده است. هدف از این پژوهش، واکاوی بازتاب تعقل و اطاعت در برنامه درسی دبستان و نقد و بررسی آن است. این پژوهش به روش های تحلیل محتوا، تحلیلی-مفهومی و مطالعات کتابخانه ای است. در پایان همانطور که انتظار می رفت، مشخص شد که تربیت اسلامی و مفاهیم دینی و علمی در کتاب های درسی دوران ابتدایی وجود دارد اما با کاستی هایی همراه است که یکی از مهم ترین آنها، ترتیب نامناسب ارائه محتواهاست؛ به طوری که دانش آموزان با ساخت شناختی مناسبی ارتباط دو مفهوم خردورزی و تابعیت را درک نمی کنند و دچار خردگرایی افراطی یا تقلید محض می شوند. در پایان نیز یک برنامه شش گامی، برای اصلاح و بهبود این موضوع ارائه گردیده است که توجه به علم، توجه به قدرت خدا، توجه به اطاعت از خداوند به عنوان معبود حقیقی، بیان نقص های علم، بیان راهکار های دین برای جبران کمبود علم و بیان احکامی که بیشتر جنبه اطاعتی دارند، شش مرحله پیشنهادی را تشکیل می دهند.

واژه های کلیدی

اطاعت پذیری، تربیت دینی، خردورزی، دوران دبستان

۱. مقدمه

۱.۱. توسعه پایدار و نقش دین

توسعه پایدار به معنای تلفیق اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی برای حداکثرسازی رفاه انسان فعلی بدون آسیب به توانایی نسل های آتی برای برآوردن نیازهایشان می باشد [38]. در حل بحران زندگی مدرن، به نظر می رسد نقش دین، بالاخص ادیان الهی، بر عوامل و مولفه های دیگر مقدم باشد؛ زیرا دین قادر است پاسخ پرسش هایی که انسان مدرن از طریق علم و متافیزیک مدرن نتوانست پاسخ آن ها را بیابد به انسان گوشزد کند. با توجه به نقش مذکور دین و نیز اهمیت علم و نگرش متافیزیکی در حل بحران انسان مدرن، می توان به اهمیت نقش علم دینی در این زمینه توجه داشت؛ زیرا علم دینی، در اینجا، نظام معرفتی درباره جهان طبیعت و نیز ماوراء طبیعت است که آموزه های دین در شکل دهی متغیرهای تاثیر گذار آن، دارای نقش و تاثیر مهمی است که به واسطه همین کلیت علم، بالاخص کاربردهای آن را، رنگ و جهت دینی داده و از بروز نتایج سکولار و ضد دین جلوگیری می کند [33]. در حقیقت دین است که با مشخص کردن حدود استفاده از نعمت های الهی، انسان را به مصرف بهینه آنها راهنمایی می کند.

۱.۲. اهمیت آموزش در توسعه پایدار و تربیت دینی

توسعه پایدار، منوط به آموزش است و این آموزش باید از اوان کودکی آغاز شود؛ بنابراین اگر بخواهیم در کشور درک متقابل، احترام به ارزش ها، توجه به تنوع فرهنگی و... وجود داشته باشد و در مجموع به سمت توسعه پایدار و صلح گام برداریم، باید این امر مهم را در مدارس و از دوره ابتدایی آغاز کنیم [37]. سال های اولیه آموزش نه تنها برای موفقیت های آتی در یادگیری، بلکه برای ایجاد ظرفیت در دانش آموز برای شرکت مؤثر در یک جامعه، محیط کار و اجتماع بسیار اساسی می باشد [39]. در حقیقت آموزش درست بر مبنای اهداف تربیت دینی می تواند راهگشای بسیاری از بحران های بشر باشد. آموزش، به هر گونه فعالیت یا تدبیر از پیش طراحی شده ای گفته می شود که هدف آن ایجاد یادگیری در یادگیرندگان است [26]. پس هنگامی می توانیم ادعا کنیم که تربیت دینی موثر بوده است و برنامه درسی تربیت اسلامی موفق عمل کرده است که کیفیت برنامه درسی و آموزش ما در حد اعلا باشد. اما متأسفانه تجربیات موجود و تحقیقات انجام شده در مدارس، نشانگر آن است که مسئله آموزش دینی از وضعیت مناسبی برخوردار نبوده، گاه با تاثیرات معکوسی نیز همراه گردیده است [19]. همچنین در اسناد یونسکو آمده است از طریق تغییر برنامه های درسی و تلفیق مدرسه با ابعاد زیست محیطی، اجتماعی و اقتصادی، فرهنگی، استفاده از معلمان کارآموده، می توان به توسعه پایدار رسید [40].

۱.۳. علم دینی و تربیت

دین به عنوان راهنما و نقشه زندگی انسان بسیار مؤثر می باشد و بر ابعاد مختلف آدمی، عقاید، تفکرات، اعمال و... او اثر می گذارد. اسلام نیز به عنوان یک دین در جست و جوی همین هدف است و قصد دارد با دینی ساختن علوم مختلف، آنها را با خود هماهنگ کند. امکان دینی ساختن علوم انسانی و از جمله دانش تربیت، از مباحث مهم فرا روی اندیشمندان مسلمان است. دو تعریف برای علم دینی ارائه شده است. یکی آنکه علم دینی را دانش تجربه ای که از مبانی، اهداف، اصول و آموزه های دینی متأثر شده و رنگ و عطر جدیدی یافته است می داند و دیگری آنکه علم دینی را مجموعه ای از معارف دینی که در یک موضوع خاص (مثل تربیت) استخراج، تدوین و تنظیم شده اند قلمداد می کند. به نظر می رسد امکان دینی ساختن دانش تربیت، به هر دو معنای فوق ممکن است. مبانی، اهداف، ارزش ها و آموزه های غیرتجربی می تواند در جهت دهی یک علم تجربی مؤثر باشد. شواهد متعدد موید این مطلب است و بدین جهت می توان مدعی امکان پدیدآوردن تربیت اسلامی به معنای اول شد. مهم ترین بحث برای اثبات معنای دوم علم دینی و تربیت اسلامی، قلمرو دین است که با روشن شدن این مطلب که مهم ترین رسالت دین هدایت انسان ها به سوی کمال انسانی آن هاست که هدف تربیت نیز می باشد و با توجه به شواهدی که گویای آن است که دین در انجام رسالت خود کوتاهی نکرده است، می توان مدعی امکان استخراج نظام تربیتی اسلام شد [36]. تربیت مجموعه ای از فعالیت ها و عملیاتی است که برای رشد و به فعلیت رسیدن استعدادهایی که خداوند در نهاد یک موجود قرار داده است، انجام می گیرد [6]. تربیت شکوفاسازی توانایی های فرد در ابعاد مختلف است و اصطلاح تربیت در مقابل تعلیم نیز به معنای همین شکوفاسازی و بالفعل رساندن امور بالقوه است. این واژه با دین نیز در ارتباط مستقیم می باشد و تربیت دینی را نیز می توان شکوفا نمودن فطرت توحیدی انسان و تجلی آن در عمل عبادی وی در نظر گرفت. از یک طرف ارتباط دین و تربیت چنان واضح است که حتی هر کودک دبستانی تصویری از تربیت دینی داشته و آنگاه که کتاب تعلیمات دینی را در همان سال های اولیه دبستان پیش

روی خود می بیند بی گمان درمی یابد که چه مسائلی در آن نهفته است. بزرگسالان، پدران و مادران و مربیان و مسئولین تعلیم و تربیت نیز تصویری اجمالی از این نوع تربیت داشته و بر اساس همان تصویر، سیاست هایی را در جهت رشد این بعد تربیتی اتخاذ می کنند [34].

۱.۴. چیستی تربیت دینی

جایگاه تربیت دینی در ساختار نظام آموزش و پرورش از جمله موضوعات به روز، مهم و دوران ساز جامعه اسلامی ماست [25]. یک برنامه تربیتی موفق برنامه ای است که به همه ابعاد و استعدادها نظر داشته باشد و به هر کدام در حد و جایگاه خود توجه کند و برای رشد و تکامل آن برنامه ارائه دهد. تربیت دینی، تربیتی جامع و همه جانبه است، نه جزئی از یک برنامه تربیتی. در این برنامه به تمام استعدادها و اهداف واقعی انسان توجه شده است. این برنامه، نه تنها به رشد جسمانی، زندگی خانوادگی، زندگی اجتماعی و همه نیازهای مربوط به دنیا می پردازد، بلکه او را برای حیات جاودانه در آخرت نیز آماده می کند و برای رسیدن به عالی ترین هدف ها در جهان دیگر یاری می رساند [6]. دو مورد از محتواهایی که باید در تربیت دینی به آن اشاره کرد، حاجی ده آبادی (۱۳۹۷) در برنامه تربیتی اسلام آن را ضروری دانسته و شاهد آن در اهداف برنامه درسی هستیم، اطاعت بی قید و شرط از خداوند و دیگری تقویت قوه تعقل و تدبیر است [21].

۱.۵. جایگاه تعقل و اطاعت در اسلام

دین اسلام بر پایه خرد و تعقل پی ریزی شده است و هیچ یک از احکام اسلام نیست که در تضاد با آن باشد و آیات و روایات بسیاری بر این موضوع صحه می گذارند. برای نمونه در آیه ۲۲ سوره انفال [1] آمده است « بدترین جنبندها نزد خدا، افراد کر و لالی هستند که اندیشه نمی کنند» یا در آیه ۱۳ سوره جاثیه [1] آمده است « و آنچه را در آسمانها و آنچه را در زمین است به سود شما رام کرد. همه چیز از اوست؛ قطعاً در این امر برای مردمی که می اندیشند نشانه هایی است». امام علی (ع) نیز در نامه ۷۸ نهج البلاغه [2] می فرماید: «بدبخت کسی است که عقل و تجربه را به کار نگیرد» و حدیثی در کتاب مبانی و روش تدریس تعلیم و تربیت دینی در دوره ابتدایی (۱۳۹۰) به نقل از اصول کافی آمده است که امام کاظم (ع) عقل را حجت درونی هدایت آدمی می داند [6]. در همین راستا واژه اسلام از ریشه «س،ل،م» گرفته شده است و به معنای اطاعت بی قید و شرط از دستورات خداوند، پیامبر و اولی الامر است و همین اسم دین برای اثبات و اهمیت اطاعت و پیروی از راه و شیوه صحیح در دین کافی است. هر انسانی باید به این حقیقت برسد که خداوند شایسته فرمان دادن است و ما از آن جهت که بنده ایم، شایسته اطاعت و تسلیم در برابر اویم [6]. افراط در تعقل و خردورزی باعث می شود که بعضی از انسان ها غرق در آن شده و از اطاعت امر الهی دست بردارند. از طرفی افراط در قسمت اطاعت پذیری قدرت عقل را می کاهد و راه تسلط و غلبه سودجویان بر عقل سایر انسان ها را باز می کند. نکته جالب اینجاست که نتیجه هر دو افراط، استدلال ناپذیری است. برای مثال افرادی که در روز عاشورا مقابل امام حسین (ع) ایستادند، غرق در دنیای اطاعت پذیری از سخنان والیان و عالمان دینی اموی بودند و هرچه امام حسین (ع) و یاران باوفایشان برای آنان دلیل و استدلال آوردند قبول نمی کردند. در مقابل، دانشمندان خردگرا و خدانا باوری مثل ریچارد داوکینز حتی اعجاز علمی قرآن و استدلال های برتری جویانه آن را به سخره می گیرند و مخلوط نشدن آب دو دریای آب شور و شیرین را با لیوان های آب مقایسه می کنند. پس آنچه اسلام از انسان می خواهد میانه روی و تعادل در همه امور است. اعتدال به قدری مهم است که در آیه ۱۴ سوره بقره [1] امت اسلامی به عنوان امت میانه و معتدل معرفی می شود. امیرمؤمنان، علی (ع) نیز در حکمت ۷۰ نهج البلاغه [2] در رابطه با اعتدال و میانه روی در امور می فرماید: «جاهل را نمی بینی جز اینکه همیشه یا زیاده روی می کند و یا کم می آورد».

۲. اهمیت مسئله

اعتصامی و راصد (۱۳۹۰) برای اهمیت نقش معلم و مدرسه در تربیت و به ویژه تربیت جامع دینی دانش آموزان ابتدایی آورده اند که دوره ابتدایی، یکی از دوره های مهم شکل گیری شخصیت و منش فرزندان ماست. هر خلق و خوبی که دانش آموزان در این سنین کسب کنند، به سختی از آن جدا می شوند و تغییر آنها کاری بس دشوار می نماید. معلم دوره ابتدایی سرمشق و اسوه دانش آموزان خود است و خواسته یا ناخواسته بر دانش آموزان تأثیر می گذارد. تربیت دینی، اختصاصی به ساعت و درس دینی ندارد. در تمام ساعاتی که دانش آموز در مدرسه حضور دارد و ما با او سر و کار داریم، او در حال تربیت شدن است. از این رو، باید برنامه ای برای تمام ساعات حضور دانش آموز در مدرسه داشته باشیم و از همه فرصت ها بهره ببریم [6]. یکی از محتواهای دینی که در مدارس آموزش داده می شود، تعادل میان تعقل و تفکر با پیروی و اطاعت کردن است. یعنی اینکه دانش آموزان نه علم تجربی و مادی را جدای از دین بدانند و نه هر موضوعی را

بدون تفکر قبول کنند. این موضوع باعث می شود تا مجبور باشیم با اصلاح و بازنگری در برنامه درسی، جایگاه این محتواها را بهبود ببخشیم. این کار علاوه بر اینکه باعث افزایش و تعمیق یادگیری مفاهیم می شود، با رشد همه جانبه آدمی باعث می شود تا در استفاده از نعمت های الهی به درستی عمل کرده و شرایط رسیدن به توسعه پایدار را با سهولت و سرعت بیشتری اجرایی کند.

۳. سوالات پژوهش

در این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش ها هستیم:

(الف) وضعیت محتوای دینی در برنامه درسی دبستان چگونه است؟

(ب) تعقل و اطاعت چه جایگاهی در برنامه درسی دبستان دارند؟

(ج) مصادیق پرداختن به مضامین تعقل و اطاعت در کتاب های درسی دوران دبستان کدامند؟

(د) راهکار بهبود وضعیت آموزش محتوای دینی و بهبود برنامه دینی مدارس ابتدایی کدام است؟

۴. روش تحقیق

در این پژوهش از روش تحلیل محتوا و روش تحلیلی-مفهومی قیاسی استفاده شده است. در کنار آن نیز از مطالعات و منابع کتابخانه ای به منظور جمع آوری اطلاعات استفاده گردید. به این صورت که ابتدا مضمون کلی درس های مختلف کتاب های مختلف دبستان به کمک روش های کتابخانه ای و تحلیل محتوا استخراج شد و با پیش فرض اینکه «برنامه دینی در برنامه درسی دبستان موجود است و در پی ایجاد تعادل بین خردورزی و اطاعت پذیری می باشد»، مفاهیمی که به طور مستقیم با مفاهیم تعلیم و تربیت اسلامی هماهنگ است مشخص گردید. در ادامه نیز با توجه به یافته های کتابخانه ای، راهکارهایی که می توانند برنامه دینی را غنی تر کرده و ارتباط بهتر بین دو مفهوم تعقل و اطاعت را به فراگیران منتقل کنند، روند ارائه مفاهیم دینی مرتبط با خردورزی و پیروی تبیین شد.

۵. یافته ها

۵.۱. اهمیت توجه به دوران دبستان، مدرسه و معلم در تربیت

از آنجاکه پس از خانواده، مدرسه مهم ترین مرکز تربیتی در جامعه است، اهمیت و نقش آن در فرهنگ سازی و پرورش نسل آینده بر هیچ کس پوشیده نیست. در واقع دین برای ساخت نسل آینده جامعه میراثی گرانبهاست که یکی از عوامل انتقال دهنده این میراث، مدرسه و نظام آموزش و پرورش است. از همین رو معارف دینی در محتوای کتاب ها به صورت مستقیم و غیرمستقیم به چشم می خورد. برای مثال یکی از معارف و واجبات دین اسلام نماز است که در واحد های درسی قرآن و هدیه های آسمان سال اول تا ششم ابتدایی به چشم می خورد. قسمت مهم و جامعی از آموزش عمومی در کشور ایران، آموزش ابتدایی می باشد که به دلایل مختلف از جمله افزایش سواد علمی و فرهنگی، افزایش خردورزی، آموزش نوشتن، خواندن، حساب کردن، آداب گفتگو و ... برای همه کودکان جامعه لازم و ضروری است. مقارن شدن این دوره با سنین کودکی و اوایل نوجوانی مردم جامعه، باعث شده است که مدارس ابتدایی نقش ویژه ای در فرهنگ جوامع داشته باشند. نکته بعدی درباره این موضوع آن است که محتوای درسی باید به طور منظم و متواتر مورد بررسی و نقد قرار گیرد تا علاوه بر حفظ نکات مثبت و رفع نواقص، با توجه به بحران های روز، رویکردهای متفاوتی در پیش گرفته شود؛ این همان چیزی است که به ارزشیابی برنامه درسی مشهور است.

۵.۲. آموزه های دینی در کتاب های درسی دوران ابتدایی

اسلام دین رسمی کشور جمهوری اسلامی ایران و آخرین دین الهی می باشد و تشیع دوازده امامی مذهب رسمی ایران است. این دین ناب و الهی جنبه های مختلفی دارد که شامل اصول دین (توحید، نبوت، امامت، عدل و معاد)، فروع دین یا همان احکام فردی و اجتماعی (نماز، روزه، حج، جهاد، خمس، زکات، تولی، تبری، امر به معروف و نهی از منکر)، اخلاقیات، فقه و سایر علوم فلسفی و تجربی می باشد که باید به طور مستقیم و غیرمستقیم در محتوای کتاب های درسی گنجانده شود. نمود اصلی و مستقیم تعلیم و تربیت اسلامی در دو کتاب هدیه های آسمان و قرآن می باشد.

در جدول ۱، محتوای اصلی و مضمون کلی کتاب قرآن اول و در جدول ۲، مضامین کلی هدیه های آسمان سوم دبستان آورده شده است.

جدول ۱. محتوای اصلی کتاب قرآن اول دبستان [12]

شماره درس	محتوای اصلی
۱	توحید
۲	سپاس از نعمت های خدا
۳	احترام به والدین
۴	اهمیت فراگیری قرآن
۵	نماز
۶	علم اندوزی
۷	پیامبران الهی

جدول ۲. محتوای اصلی هدیه های آسمان سوم دبستان [23]

شماره درس	محتوای اصلی	شماره درس	محتوای اصلی
۱	فوائد نعمت های خدا، استفاده صحیح از نعمت های خدا، تشکر از نعمت های خدا	۱۱	عید فطر
۲	باران و دعا کردن، شکر گزاری	۱۲	اعجاز لفظی و کلامی قرآن، دستورات قرآن
۳	کودکی پیامبر اسلام(ص)، صفت حافظ بودن خداوند	۱۳	حجاب، محرم و نامحرم
۴	گفتگوی حضرت ابراهیم(ع) با نمروذ، قدرت مطلق خدا	۱۴	حضرت زهرا(س) و القاب ایشان، تسبیحات حضرت زهرا(س)
۵	محرم و امام حسین(ع)، جهاد در راه خدا، پیروی از امام حسین(ع)، زیر بار ذلت نرفتن	۱۵	آشنایی با امام سجاده(ع)، خدمت به خلق
۶	حضرت زینب(س) در شام، صبر، شجاعت	۱۶	آشنایی با امام باقر(ع)، پرسشگری و علم اندوزی
۷	اویس قرنی، احترام به والدین و اطاعت از آنها	۱۷	آشنایی با امام صادق(ع)، راستگویی و وفای به عهد
۸	سن تکلیف، اعمال صالح، اعمال واجب و حرام، مرجع تقلید	۱۸	نظم و نظافت
۹	آداب نماز، اذان	۱۹	دنیا مزرعه آخرت است، مکافات عمل
۱۰	ماه رمضان، روزه، فکر نیازمندان بودن، فلسطین	۲۰	بهشت و جهنم، روز قیامت

حتی این موضوعات و مفاهیم اسلامی در درس های فارسی، علوم و اجتماعی نیز به خوبی قابل مشاهده است. برای مثال درس بیستم کتاب فارسی اول دبستان [8] و درس دوم فارسی دوم دبستان [31] با مفهوم مسجد و نماز همراه است. فصل چهاردهم علوم دوم دبستان [5] و فصل چهارم علوم چهارم [11] نیز مصرف گرایی و اسراف را سرزنش می کند. درس پانزدهم و شانزدهم اجتماعی پنجم [28] نیز به تاریخ صدر اسلام مربوط است.

۵.۳. آسیب شناسی محتوای دینی برنامه درسی دبستان

در این قسمت با آوردن مصداقی از تاکید دین به یک موضوع زیست محیطی و بازتاب آن در برنامه درسی، غنای برنامه درسی از مبانی اسلام نشان داده شده است. اسلام برای محیط زیست و حیات سایر مخلوقات اهمیت زیادی قائل است. برای مثال در قرآن کریم این موضوع مورد توجه قرار گرفته است و در آیه ۶۱ سوره هود [1] آمده است «و شما را از زمین بوجود آورد و شما را مأمور به آبادانی آن کرد» یا در آیه ۲۷ سوره بقره [1] کسانیکه در زمین فساد می کنند، سرزنش شده اند و آمده است «و در زمین فساد می کنند و آنان زیان کارانند». همچنین در حدیث ۱۱۳۰ نهج الفصاحه [3]، پیامبر اسلام(ص) می فرماید: «از زمین محافظت کنید که او مادر شماست» یا امام علی(ع) در خطبه ۱۶۷ نهج البلاغه [2] می فرماید: «تقوا پیشه کنید؛ زیرا شما در پیشگاه خداوند در برابر بندگان او، شهر ها، خانه ها و حیوانات مسئول هستید». این احادیث و آیات، تنها قطره ای از دریای مفاهیم و آموزه های اسلام درباره این موضوع اجتماعی است. از طرفی در کمتر جایی از کتاب های درسی است که به موضوع محیط زیست، سلامتی و حقوق سایر موجودات اشاره نشده باشد؛ برای مثال در علوم سال چهارم در انتهای بسیاری از فصل ها پیام های محیط زیستی به طور آشکارا و بارز وجود دارد و در متون برخی از درس های فارسی این موضوع پنهان و غیرمستقیم است؛ مثلاً درس سوم فارسی سوم دبستان [9] نمونه ای از این موارد می باشد. درس دوازدهم و سیزدهم اجتماعی سوم [30] و درس نوزدهم اجتماعی چهارم دبستان [29] نمونه هایی از پرداختن به موضوع محیط زیست در کتاب های

اجتماعی است. پس سوال اصلی و چالش اساسی در اینجا مطرح می شود که چرا با توجه به تاکیدهای آموزه های دینی موضوعات مختلف که در این مثال حفاظت و صیانت از محیط زیست مدنظر است و بازتاب این آموزه در تمام کتب درسی، باز هم عده ای موجب تخریب زیستگاه ها و محیط طبیعی می شوند؟ برای پاسخ به این سوال می توان حفظ کردن مطالب درسی، بی توجهی به مفاهیم اصلی درسی، جهت گیری اشتباه در پرداختن به محتوا، زیاد بودن حجم محتوای درسی، کمبود وقت آموزشی، فاصله بین تربیت خانوادگی و تربیت نظام آموزش و پرورش، زمینه محور نبودن محتوای درسی و مواردی از این قبیل را عامل موفق نبودن محتوای درسی دانست. از طرفی مشکلات اقتصادی، اختلافات سیاسی و مذهبی، فتنه های دشمنان اسلام، نداشتن علم کافی به اسلام و تشیع، جلوه بد دادن به اسلام و تشیع در رسانه های غربی، غرور علمی کاذب، خردگرایی افراطی، ظاهرینی، شبهات وارد به اسلام، اطاعت کورکورانه و سطحی از مفاهیم، کم کاری و قصور عالمان و دانشمندان اسلام و نمونه های دیگر از جمله مواردی است که عوامل مظلوم و غریب شدن اسلام و تشیع در جوامع امروزی است. اما مقصد اصلی ما در این پژوهش، دو نکته تعقل و اطاعت که از اهداف آموزش و پرورش در تربیت دینی است، می باشد. یعنی همان چیزهایی که در آسیب شناسی تحت عنوان غرور علمی کاذب و اطاعت کورکورانه شناخته می شود که این دو عامل حاصل شناخت ناقص دین و علم و ارتباط این دو با یکدیگر می باشد.

۵.۴. جایگاه خردورزی و پیروی در برنامه درسی

با تحلیل محتوای کتاب قرآن و هدیه های آسمان که به عنوان دروس اصلی معارفی می باشند، می توان فهمید که جهت گیری این کتاب ها به سمتی است که ابتدا سعی در انتقال اصول دین می کند و سپس به بیان اخلاقیات که یکی از آنها علم اندوزی است می پردازد. درس شانزدهم هدیه های آسمان سال سوم [23]، درس دوازدهم قرآن سال پنجم [13] و درس یازدهم قرآن سال ششم [17] نمونه های اعلامی پرداختن به موضوع خردورزی و علم اندوزی است. از طرفی رویکرد کتاب قرآن و هدیه های آسمان در زمینه اطاعت پذیری یادآوری نعمت های خداوند و تقویت روحیه تشکر و شکرگزاری است و تقریباً در دروس آغازین این کتاب ها به آن پرداخته شده است. از همین تحلیل در می یابیم که کتاب های معارفی دوره ابتدایی به هر دو موضوع پرداخته اند و سعی در تحقق اهداف تعلیم و تربیت اسلامی هستند؛ اما تفکیک فصل ها و مفاهیم باعث شده که این دو موضوع گاهی جدا از هم به نظر برسد. موضوع علم و اطاعت در سایر کتاب های ابتدایی نیز به چشم می خورد؛ به طوریکه در درس فارسی نیز به آن توجه ویژه ای شده است و درس های اول کتاب های فارسی معمولاً در رابطه با خداوند و نعمت های او هستند. درس چهارم فارسی چهارم [7] نمونه برجسته علم و دانش و درس یازدهم و شانزدهم فارسی پنجم [10] از نمونه درس هایی است که به دانشمندان مسلمان اشاره کرده است. معرفی خوارزمی و محمد بن حصار در فصل دوم ریاضی پنجم نیز در همین حوزه قرار می گیرد. در ضمن واحد درسی تفکر و پژوهش در سال ششم به منظور تقویت خردورزی و تعقل وجود دارد. پس تا اینجا نتیجه گرفتیم که ما محتوای مناسبی در این زمینه در دست داریم اما دلایلی چون چیدمان محتوا، اشکالات اجرایی، کمبود زمان، ناهماهنگی تربیت خانوادگی و درسی و... باعث کاهش موفق بودن آن محتوا می شود که برای بهبود این وضعیت باید خردورزی را در کنار اطاعت پذیری قرار دهیم و حدودی برای تعقل و تفکر و حدودی برای اطاعت و پیروی برگزینیم.

۵.۵. گام های پیشنهادی برای ارائه محتوای دینی در برنامه درسی

با توجه به مناسب بودن محتوای درسی فعلی و پرداختن به جنبه های مختلف تعقل، علم اندوزی، تسلیم و اطاعت و... پیشنهاد می شود که گام هایی را برای بهبود آموزش و ارائه مطالب به فراگیران دوره دبستان به کار گرفت.

۵.۵.۱. گام اول: جلوه دادن به علم

در گام اول باید تا جایی که می توان از وجود علم بدون پرداختن مستقیم به دین اشاره کنیم؛ به اصطلاح مفاهیم علمی دین، اعجاز علمی قرآن و کمک های دین اسلام به افزایش خرد و تعقل را در محتوای دروس نشان دهیم. برای این منظور می توان از موارد زیر کمک گرفت:

۱) اشاره فراوان به آیات علمی قرآن: این آیات که نشانگر اعجاز علمی قرآن هستند باید در دروس مختلف ارائه شود. آیه ۳۰ سوره انبیا [1] و ۱۱ سوره فصلت [1] درباره آغاز آفرینش، آیه ۴۵ سوره نور [1] و ۳۰ سوره انبیا [1] در رابطه با پیدایش حیات از آب ها، آیه ۱۴ سوره مومنون [1] درباره جنین شناسی و آیه ۱۹ و ۲۰ سوره الرحمن [1] تنها بخش بسیار کوچکی از آیات علمی قرآن است که تا کنون به اثبات

رسیده است. اگرچه درس چهارم قرآن چهارم [14] و درس پنجم قرآن ششم [17] به این موضوع اشاره شده است اما باید این میزان بیشتر شود. برای مثال در این رابطه می توان آیه ۲۲ سوره حجر [1] که درباره نقش باد در لقاح گیاهان را در فصل چهارم علوم سال دوم [5] گنجانند. آیه ۳۸ الی ۴۰ سوره یس [1] درباره حرکت خورشید و ماه را در فصل هشتم علوم چهارم [11] و آیه ۸۸ سوره نمل [1] درباره حرکت های کوه ها به عنوان قسمتی از زمین، برای فصل چهارم علوم ششم [4] نیز آیات مناسبی هستند. تکرار ۳۶۵ بار کلمه یوم به معنای روز در قرآن، تکرار ۱۲ بار کلمه شهر به معنای ماه، تناسب تکرار بین دنیا و آخرت نیز نمونه هایی از اعجاز عددی قرآن هستند که می توان در درس های متفاوت ریاضی استفاده کرد.

۲) اشاره فراوان به دانشمندان مسلمان: دانشمندان قدیمی و معاصر مسلمان به عنوان افرادی که با وجود داشتن دانش و خرد، دست از اطاعت خداوند برنداشته اند، باید بسیار مورد توجه باشند. درس نهم و دهم اجتماعی ششم [27]، درس یازدهم و شانزدهم فارسی پنجم [10] و فصل اول ریاضی دوم [24] نمونه هایی از پرداختن به این موضوع در کتب درسی است. زکریای رازی، ابن بطوطه، ابن هیثم، خوارزمی، محمد بن حصار، عبدالرحمن صوفی، جابر بن حیان، فارابی، خیام، دکتر حسابی، علامه طباطبایی، علامه حسن زاده آملی، علامه امینی، پروفیسور سمیعی، مصطفی احمدی روشن، مجید شهریاری، دکتر محسن فخری زاده و بسیاری دیگر از دانشمندان مسلمان ایرانی و غیرایرانی نمونه هایی هستند که گاهی به آنها در کتب درسی اشاره شده است، اما باید بیشتر مورد توجه قرار گیرند.

۳) اشاره فراوان به نکات علمی احکام: بسیاری از احکام اسلامی دارای دلایل علمی می باشند که به ندرت در کتاب های درسی به آن پرداخته شده است. آیه ۲۱۹ سوره بقره [1] به خوبی دلیل حرمت شراب را بیان می کند. حرمت گوشت خوک به دلایل علمی، فواید روزه گرفتن، نقاط ثقل میدان الکتریکی و ارتباط آن با اعضای سجده، فواید مسواک زدن و صدها نمونه علمی دیگر می توانند در درس های مختلف علوم به کار روند.

- آنچه در رابطه با مرحله اول مهم است تکرار و مداومت آنها در کتب درسی است. بهترین شیوه اجرای آن این است که در پایان هر درس در کتاب قرآن به یکی از دانشمندان مسلمان اشاره کنیم و در برخی از درس ها نیز مبانی علمی موجود در قرآن را بیان کنیم.
- نکته دوم آن است که اشاره به دانشمندان باید در درس های معارفی یعنی قرآن و هدیه های آسمان مشهود و علنی باشد و فقط در کتاب های فارسی و اجتماعی محصور نگردد.
- نکته بعدی نیز آن است که دلیل علمی احکام باید در درس های خاص خود و با توجه به رشد عقلی و سنی بچه ها باشد؛ یعنی مسئله ای مثل حرمت شراب یا گوشت حیوانات حرام گوشت بهتر است در فصل سیزدهم علوم سال ششم [4] مطرح شود یا فواید روزه گرفتن در درس دهم هدیه های آسمان سال سوم [23] مطرح شود.

۲،۵،۵، گام دوم: جلوه دادن قدرت، علم، حکمت و سایر صفات خداوند

در این مرحله باید به قدرت خداوند و اراده او جلوه بیشتری بدهیم. این دقیقاً همان کاری است که کتاب های درسی به آن پرداخته اند و شامل موارد زیر است:

۱) توجه به پدیده ها و نعمت های خدا: دروس آغازین کتاب های قرآن و هدیه های آسمان معمولاً چنین چیزی را دنبال می کنند. مثل درس اول قرآن سال دوم [15]، درس اول هدیه های آسمان سال دوم [22]، درس اول هدیه های آسمان سال سوم [23] و درس سوم قرآن سال چهارم [14]. درس اول فارسی پنجم [10] و درس اول فارسی ششم [32] نیز همین مفهوم را در بردارند. دروس مختلف علوم مثل فصل دوم علوم دوم [5]، فصل هشتم علوم چهارم [11] و فصل چهارم و پنجم علوم ششم [4] نیز می توانند این مضمون را به خوبی نشان دهند.

۲) نظم خلقت: این مبحث قدرت خداوند را در برپایی آسمان ها و زمین نشان می دهد و بیان می کند که کوچک ترین نقصانی در خلقت خداوند جای ندارد. درس دوم هدیه های آسمان سال پنجم [35] و درس ششم قرآن ششم [17] به نظم آفرینش اشاره دارند. همچنین می توان فصل هشتم علوم چهارم [11] و فصل ششم و هفتم علوم ششم [4] را به نظم طبیعت مربوط کنیم. وجود نظم در خلقت را به روش های مختلف در فصل های مختلف ریاضی نشان داد.

۳) بعثت افراد خاص به عنوان پیامبر و نبی: اینکه خداوند در انتخاب پیامبران و اولیا خود حاکم و قادر است و هیچ کس جز او نمی تواند این کار را انجام دهد، دلیلی بر قدرت خداست؛ هم چنین معجزات انبیا دلیل دیگری است که نشان از قدرت خدا دارد زیرا پیامبران به اذن خداوند این کارها را انجام می دادند. می توان این مضمون را در درس هایی که به پیامبران مربوط است مثل درس هشتم، نهم، سیزدهم و چهاردهم قرآن دوم [15]، بخش هایی از فصل سوم قرآن سوم [16]، درس چهارم هدیه های آسمان سوم [23]، درس دوازدهم قرآن چهارم [14] و... نشان داد.

۵.۵.۳. گام سوم: جلوه دادن به پیروی

در این مرحله باید به اطاعت جلوه داد؛ چراکه خداوند معبود و ولی حقیقی انسان ها و به دلیل صفاتی که دارد، شایسته ستایش است. در این مرحله علاوه بر اطاعت از خداوند باید دانش آموزان با مفهوم اطاعت و تبعیت کردن آشنا شوند. در کتاب های درسی به این موضوع پرداخته شده است اما گاهی پنهان است و باید مشهود بودن آن را بیشتر کرد. این مرحله شامل موارد زیر است:

۱) بندگی مطلق پیامبران، امامان و دانشمندان مسلمان: باید در غالب داستان ها و مثال هایی به دانش آموزان آموزش داده شود که پیامبران، امامان و دانشمندان مسلمان همواره مطیع و عبد خداوند بوده اند و هیچ گاه از دستورات او سر باز نمی زدند. داستان به آتش افتادن حضرت ابراهیم (ع) در درس چهاردهم قرآن دوم [15] و داستان حضرت موسی (ع) و فرعون در بخش سوم قرآن سال سوم [16] نمونه هایی از اطاعت پذیری انبیا هستند. ناگفته نماند به این موضوع کم پرداخته شده و داستان حضرت ابراهیم (ع) و قربانی کردن اسماعیل (ع)، داستان حضرت ایوب (ع)، قیام امام حسین (ع) و سایر داستان ها، نمونه هایی از حکایات مفید برای این بخش می باشند.

۲) اطاعت مطلق از دستورات یک بازی گروهی: بازی هایی که در انتهای برخی از دروس فارسی آمده است و دستورات بازی های ورزشی نمونه هایی از این موضوع می باشند که جنبه و اهمیت اطاعت و پیروی از قوانین را نشان می دهند. هم چنین بسیاری از فعالیت های درس علوم سال های مختلف و فعالیت های دروس کار و فناوری و تفکر و پژوهش سال ششم نیازمند گروه بندی، تعیین قوانین و اتحاد گروهی اند و معلم می تواند اهمیت پیروی از دستورات فعالیت را برای دانش آموزان مشخص کند.

۳) اطاعت و پیروی در دنیای روزمره: دانش آموزان در درس نهم اجتماعی چهارم [29] و درس دهم اجتماعی پنجم [28] با مفاهیم قانون، تمدن و حکومت و لازمه اطاعت و پیروی از آنها آشنا می شوند ولی لازم است این موارد در دروس دیگر مثل فارسی نیز بیشتر نمود پیدا کند.

- نکته بسیار مهمی که در مرحله دوم و سوم وجود دارد این است که جهت گیری محتوای کتب درسی این است که با بیان نعمت های خدا و ایجاد روحیه سپاسگزاری، روحیه اطاعت پذیری و توحید را در کتاب ها بگنجانند اما اینجاست که تفکر و تعقل کمی دچار غفلت می شود و همین غفلت ریشه بسیاری از بحران هایی است که نسل جوان امروز در آن غرق می شود. اما اگر دانش آموزان بدانند که بندگی خداوند نه به عنوان یک عمل تکراری و صرفاً به خاطر نعمت هایی است که بر آدمی ارزانی داشته است، بلکه برای این است که خداوند صفاتی دارد که او را شایسته پرستش و اطاعت می کند و همچنین اطاعت از هر کسی که راهنمای رسیدن به خداوند است را واجب می کند. اینگونه دانش آموزان متوجه می شوند که به خاطر اینکه خداوند نعمتی را از آنها گرفته است، ظلمی به آنها نکرده و نشان از بی رحمی نیست و همانطور که قبلاً هم اشاره شد، خداوند را از روی تعقل و تفکر دوست دارند نه از روی تقلید کورکورانه.

۵.۵.۴. گام چهارم: بیان سوابق علوم برای نشان دادن نقص در علم و کامل نبودن آن برخلاف وحی

در این مرحله باید نمونه هایی ذکر شود که سوابق و تاریخچه یک علم را نشان می دهد. این مرحله در کتاب های ابتدایی در فصل آخر علوم سال های اول، دوم، سوم و ششم مشاهده کرد. همچنین بخش های مربوط به تاریخ در درس اجتماعی نیز دارای چنین ظرفیتی هستند. این مورد در تکمیل نظریه های اتمی در مقطع دبیرستان امری عادی است ولی متأسفانه در کتاب های ابتدایی آنگونه که باید، به آن پرداخته نشده است. دلیل وجود این مرحله این است که دانش آموزان متوجه شوند گاهی ابزار و وسایلی که در اختیار ماست محدود است و دانش ما را در همان مرحله محصور می کند؛ در واقع علم تجربی و تعقل، تنها راه شناخت آدمی نیست. نظریه های زمین مرکزی،

زمین تخت گرای، اتم ها و ذرات سازنده مواد، دلایل خسوف و کسوف، دلایل بیماری ها، پیدایش خلق الساعه و... نمونه هایی از این موارد هستند. در این مرحله نکات زیر ضروری اند:

- تاثیر ناپذیری قرآن و اسلام در دورانی که بشریت این موارد را قبول داشته اند؛ در صورتیکه قرآن بسیاری از آنها را نفی می کند، باید به طور علنی و آشکار مشخص شود. (همانند مرحله اول)
- باید این موضوع برای دانش آموزان بیان شود که دین اسلام به علت وحیانی بودن و خاتمیت ادیان الهی هیچ نقص و عیبی ندارد و پاسخ گوی همیشگی بشر است و انعطافی پذیری آن، یعنی قواعد حاکمه دینی مانند قاعده نفی ضرر و نفی حرج و... باعث می شود تا اولیا دین (دوازده امام) و علمای دین (فقیهان و مراجع) بتوانند در هر دوره زمانی، با توجه به اصول، حد احکام الهی را مشخص کنند.
- این موارد باید عموماً در سال چهارم به بعد باشد تا دانش آموزان درک بهتری از آن پیدا کنند.

۵.۵.۵. گام پنجم: بیان راهکار های اسلام برای جبران کمبودها و نقص های دانش تجربی و محدودیت عقل در شناخت

این مرحله رابطه تنگاتنگی با مرحله قبل دارد و راهکار های اسلام برای مقابله با کمبود و نقصان علم تجربی و محدودیت عقل در شناخت پدیده ها و موقعیت ها را از راه های مختلف حل می کند:

- ۱) دعاها و آیات قرآن: بیان آثار دعاها و آیات مختلف قرآن همانطور که در بخش سوم قرآن سوم [16] درباره آیت الکرسی (حدیث امام علی(ع)) و درس دوم اجتماعی پنجم [28] درباره ترس آمده است لازم می باشد؛ مثل دعای شفای بیماران، دعای فرج، دعای سلامتی امام زمان(عج)، مناجات های ائمه و...
- ۲) مصادیق مثالی و تشبیهی: این قسمت شامل مصداق هایی است که پیامبر(ص) و ائمه(ع) از آن جهت که علم با برخی از واقیقت ها مثل میکروب و ویروس آشنا نبوده است عنوان می کرده اند؛ مثل وجود شیطان زیر ناخن و شیطان در شکستگی ظرف که منظور از شیطان آلودگی و میکروب هاست.

۳) افزایش درک نیاز به وجود و حضور امام: همانطور که در نکات مرحله قبل ذکر شد انعطاف دین اسلام در دست امام هر زمان و در عصر غیبت نزد فقهای دین است؛ بنابراین هر چه دانش آموزان با امامت و ضرورت آن بیشتر آشنا شوند، درک ناهماهنگی های عصر غیبت نیز برایشان ملموس تر خواهد بود. البته کتاب های درسی هدیه های آسمان هر ساله تعدادی از دروس را به امامان و آشنایی با چهارده معصوم اختصاص داده است؛ اما این آشنایی صرفاً بیان تاریخ امامت است و دانش آموزان آنگونه که باید با ضرورت وجود امام آشنا شوند. بهترین آشنایی با این مبحث می تواند با ذکر احادیث در درس های مربوط به امامت در کتاب های قرآن و هدیه های آسمان مخصوصاً درس نهم هدیه های آسمان پنجم که مربوط به عید غدیر است باشد؛ ذکر حدیث غدیر در این درس نیز بسیار مفید است؛ حتی می توان این مورد را در درس تفکر و پژوهش در قالب گفت و گو و پژوهش اختیاری جای داد.

۴) افزایش درک نیاز به فقیه: همانطور که گفته شد در عصر غیبت فقها زمامدار دین هستند و به همین دلیل لازم است نیاز به وجود فقیه و اطاعت از او در دانش آموزان نهادینه شود. درس هشتم هدیه های آسمان سوم [23] و درس هشتم هدیه های آسمان ششم [18] تا حدودی به این بحث پرداخته اند و با مثال هایی لزوم پیروی از مراجع تقلید را عنوان کرده اند؛ اما بهتر است این موضوع در کنار احادیثی از چهارده معصوم(ع) در رابطه با فقیه و مرجع تقلید در درس هایی مثل قرآن و هدیه های آسمان و داستان هایی از فقیهان و اندیشمندان بزرگ در درس فارسی و اجتماعی عنوان شود. حتی بسیار مفید است تحقیقی را در رابطه با سیره یکی از علما و فقها در درس تفکر و پژوهش بگنجانیم.

۵.۵.۶. گام ششم: ذکر روایات، احادیث، داستان ها و حکایات مربوط به برخی از احکام و دستورات فراعلمی

در آخرین مرحله باید به مواردی بپردازیم که دلیل وحیانی و فراعلمی دارد و به تعبیری آن چیزهایی است که خدا امر کرده است تا معیار و میزان اطاعت پذیری مردم باشد. این احکام باید در کنار آن احکامی بیاید که دلیل علمی دارند و برای دانش آموزان مشخص شود که

آنها جنبه اطاعت پذیری احکام الهی هستند، نه جنبه علمی. برای نمونه می توان به تعداد رکعت های نماز، تعداد سجده های هر رکعت، نحوه خواندن نماز آیات، دلایل فراعلمی قیام امام حسین(ع)، نحوه غسل کردن، شرایط نماز و روزه مسافر و... اشاره کرد.

این احکام و چندین احکام دیگر از مواردی هستند که با دانش امروزی بشر نمی توانیم جواب هایی علمی برای آنها پیدا کنیم و همانطور که گفته شد این احکام وجود دارند که معیاری برای جداسازی افراد مسلم حقیقی از افراد دورو باشد و مصداق این اعمال، پذیرش موضوع امامت است که عده ای آن را پذیرفتند و عده ای که در قلبشان بیماری بود آن را پس زدند.

• این نکات باید در درس های قرآن و هدیه های آسمان سال پنجم و ششم گنجانده شود تا ذهن بچه ها آمادگی پذیرش آنها را داشته باشد.

۶. نتیجه گیری

در این پژوهش مشخص گردید:

- ۶.۱. توجه به آموزه های اسلام و آموزش صحیح این آموزه ها می تواند باعث تسهیل در امر رسیدن به توسعه پایدار شود.
- ۶.۲. دوران کودکی بهترین دوران برای آموزش صحیح به فرزندان برای رسیدن به اهداف توسعه پایدار در راستای آموزه های اسلام است.
- ۶.۳. برنامه دینی یا همان تربیت دینی در همه جای برنامه درسی دبستان به چشم می خورد و ناظر بر آن است. تربیت دینی همان برنامه جامع و کامل تربیتی اسلام برای تربیت یک انسان در ابعاد مختلف است.
- ۶.۴. برنامه درسی دوران ابتدایی از لحاظ مفاهیم و محتوای علمی غنی است ولی در نحوه ارائه، آموزش و چیدمان فصول دچار اشکالاتی است.
- ۶.۵. خردورزی افراطی و تسلیم بودن کورکورانه، هر دو عوامل سرکوب کننده آموزه های دینی می باشند.
- ۶.۶. شش گام پیشنهادی در این مقاله برای بهبود نحوه ارائه محتوای دینی در برنامه درسی ارائه گردید که توجه به علم، توجه به قدرت خدا، توجه به اطاعت از خداوند به عنوان معبود حقیقی، بیان نقص های علم، بیان راهکار های دین برای جبران کمبود علم و بیان احکامی که بیشتر جنبه اطاعتی دارند، شش مرحله پیشنهادی را تشکیل می دهند.

۷. پیشنهادات

- ۷.۱. به برنامه ریزان و مدیران آموزش و پرورش پیشنهاد می شود که با بهبود و اصلاح ساختار کتاب های درسی و تنظیم آنها بر اساس طرح پیشنهادی، میزان حصول اهداف آموزش و پرورش و نقش دین در تربیت را مورد ارزیابی قرار دهند.
- ۷.۲. به معلمان پیشنهاد می شود که با مطالعه بیشتر در راستای ارتباط دین با تفکر، نکات این ارتباط تنگاتنگ را به دانش آموزان خود یادآوری کنند تا دین را مخالف علم ندانند.
- ۷.۳. به دانشجومعلمین پیشنهاد می شود تا با پژوهش بر برنامه های درسی دوران دبستان و متوسطه، جایگاه تربیت دینی را در کتاب های مختلف درسی بیابند و دلایل ضعف آنها را بیابند.
- ۷.۴. به فعالان حوزه دین پیشنهاد می شود تا با برگزاری کرسی های آزاد اندیشی و گفت و گو محور، اهمیت خردورزی در راستای تسلیم پذیری را در دین نمایش دهند.

۸. منابع

- [1] قرآن کریم. ترجمه مهدی الهی قمشه ای. قم: انتشارات نگار اندیشه، سال نشر: ۱۳۹۵.
- [2] نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی. قم: انتشارات پرهیزکار، سال نشر: ۱۳۷۹.
- [3] پاینده، ابالقاسم. نهج الفصاحه. تهران: انتشارات بدرقه جاویدان، سال نشر: ۱۳۹۰.
- [4] احمدی، احمد و همکاران. (۱۴۰۰). علوم تجربی ششم دبستان (۶۰۶). تهران: شرکت افست.
- [5] احمدی، آمنه و همکاران. (۱۴۰۰). علوم تجربی دوم دبستان (۲۰۶). تهران: شرکت افست.
- [6] اعتصامی، محمد مهدی و راصد، سعید. (۱۳۹۰). مبانی و روش تدریس تعلیم و تربیت دینی در دوره ابتدایی. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب های درسی ایران.
- [7] اکبری شلدیره، فریدون و نجفی پاکزی، معصومه. (۱۴۰۰). فارسی چهارم دبستان (۴۰۳). تهران: شرکت افست.
- [8] اکبری شلدیره، فریدون و همکاران. (۱۴۰۰). فارسی اول دبستان (۱۰۳). تهران: شرکت افست.
- [9] اکبری شلدیره، فریدون و همکاران. (۱۴۰۰). فارسی سوم دبستان (۳۰۳). تهران: شرکت افست.
- [10] اکبری شلدیره، فریدون، جبلی آده، پریچهر و نجاران، فرح. (۱۴۰۰). فارسی پنجم دبستان (۵۰۳). تهران: شرکت افست.
- [11] انصاری، مریم و همکاران. (۱۴۰۰). علوم تجربی چهارم دبستان (۴۰۶). تهران: شرکت افست.
- [12] انوشه پور، ابوالفضل و همکاران. (۱۴۰۰). آموزش قرآن اول دبستان (۱۰۱). تهران: شرکت افست.
- [13] انوشه پور، ابوالفضل و همکاران. (۱۴۰۰). آموزش قرآن پنجم دبستان (۵۰۱). تهران: شرکت افست.
- [14] انوشه پور، ابوالفضل و همکاران. (۱۴۰۰). آموزش قرآن چهارم دبستان (۴۰۱). تهران: شرکت افست.
- [15] انوشه پور، ابوالفضل و همکاران. (۱۴۰۰). آموزش قرآن دوم دبستان (۲۰۱). تهران: شرکت افست.
- [16] انوشه پور، ابوالفضل و همکاران. (۱۴۰۰). آموزش قرآن سوم دبستان (۳۰۱). تهران: شرکت افست.
- [17] انوشه پور، ابوالفضل و همکاران. (۱۴۰۰). آموزش قرآن ششم دبستان (۶۰۱). تهران: شرکت افست.
- [18] آمار، فریال و همکاران. (۱۴۰۰). هدیه های آسمان ششم دبستان (تعلیم و تربیت اسلامی _ ۶۰۲). تهران: شرکت افست.
- [19] باهنر، ناصر. (۱۳۷۸). آموزش مفاهیم دینی همگام با روانشناسی رشد. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- [20] پندی، زهره و همکاران. (۱۴۰۰). ریاضی پنجم دبستان (۵۰۵). تهران: شرکت افست.
- [21] حاجی ده آبادی، محمد علی. (۱۳۹۷). درآمدی بر نظام تربیتی اسلام. قم: انتشارات مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- [22] دانشمند، مرتضی و همکاران. (۱۴۰۰). هدیه های آسمان دوم دبستان (تعلیم و تربیت اسلامی _ ۲۰۲). تهران: شرکت افست.
- [23] دانشمند، مرتضی و همکاران. (۱۴۰۰). هدیه های آسمان سوم دبستان (تعلیم و تربیت اسلامی _ ۳۰۲). تهران: شرکت افست.
- [24] داودی، خسرو، رستگار، آرش و عالمیان، وحید. ریاضی دوم دبستان (۲۰۵). تهران: شرکت افست.
- [25] زارغان، محمد جواد و شگرف نخعی، ایرج. (۱۳۸۱). جایگاه تربیت دینی در ساختار نظام آموزش و پرورش. ماهنامه علمی-ترویجی در زمینه علوم انسانی معرفت، شماره ۵۷.
- [26] سیف، علی اکبر. (۱۴۰۰). روانشناسی پرورشی نوین (روانشناسی یادگیری و آموزش). ویرایش هفتم. تهران: انتشارات دوران.
- [27] فلاحیان، ناهید و جوادیان، مسعود. (۱۴۰۰). مطالعات اجتماعی ششم دبستان (۶۰۷). تهران: شرکت افست.
- [28] فلاحیان، ناهید و ملک محمودی، نازیبا. (۱۴۰۰). مطالعات اجتماعی پنجم دبستان (۵۰۷). تهران: شرکت افست.
- [29] فلاحیان، ناهید و ملک محمودی، نازیبا. (۱۴۰۰). مطالعات اجتماعی چهارم دبستان (۴۰۷). تهران: شرکت افست.
- [30] فلاحیان، ناهید و ملک محمودی، نازیبا. (۱۴۰۰). مطالعات اجتماعی سوم دبستان (۳۰۷). تهران: شرکت افست.
- [31] قاسم پور مقدم، حسین و همکاران. (۱۴۰۰). فارسی دوم دبستان (۲۰۳). تهران: شرکت افست.
- [32] قاسم پور مقدم، حسین و همکاران. (۱۴۰۰). فارسی ششم دبستان (۶۰۳). تهران: شرکت افست.
- [33] قربانی، قدرت الله. (۱۳۸۹). نگاهی به کارکردهای معرفتی دین در زندگی مدرن: بررسی نقش علم دینی. نشریه پژوهش های علم و دین، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۹.
- [34] منصوری جمشیدی، فتنانه و امیدی، حکیمه و شیری شلوری، رقیه. (۱۳۹۷). نقش دین در تعلیم و تربیت. چهارمین کنفرانس بین المللی پژوهش های مدیریت و علوم انسانی در ایران.
- [35] مهاجرانی، سید محمد. (۱۴۰۰). هدیه های آسمان پنجم دبستان (تعلیم و تربیت اسلامی _ ۵۰۲). تهران: شرکت افست.
- [36] هاشمی، سید علی. (۱۳۸۵). ماهیت دینی تعلیم و تربیت. نشریه تربیت اسلامی، دوره اول، شماره دوم، بهار و تابستان ۱۳۸۵.
- [37] Glasow, P. A. (2005). Fundamentals of Survey Research Methodology. Washington: Mitre.
- [38] OECD; The DAC guidelines, strategies for sustainable development; 2001.
- [39] SDSN. (2014). Learning from international experience in introducing eco-education to Mongolia. Geneva, Swiss Agency for Development and Cooperation. (Press release, 19 March 2014).
- [40] UNESCO. (2014). "Shaping the Future We Want" UN Decade of Education for Sustainable Development (2005-2014), Published in 2014 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France.